

В.М. Орлик
(м. Переяслав-Хмельницький)

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ у XIX ст. (історіографія проблеми)

На шляху нашої держави до створення економічних підвалин демократичного суспільства виникає гостра потреба у вивченні та осмисленні історії основних вітчизняних фінансових інститутів і відповідної політики, особливо в період визрівання капіталізму. Серйозні зміни в економіці країни за останні роки стимулюють зростання суспільного інтересу до складових фінансової політики. Активні пошуки економістами ефективної моделі системи останньої в Україні все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто й старі) проблеми законодавства. Тому особливої вагомості набувають дослідження з історії фінансів. Ще наприкінці XIX ст. академік імператорської Академії наук І.І. Янжул указував, що “лише одне порівняння та співставлення історичних фактів, заглиблення у досвід минулого дає нам можливість раціонально оцінювати вірність, доцільність і застосовність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів”¹. До числа важливих, але недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем належить історія еволюції державних фінансів Росії в період формування буржуазного суспільства. У запропонованій розвідці автор намагається висвітлити ключові моменти розвитку досліджень історії фінансової політики Російської імперії в Україні у галузі оподаткування.

Розвиток товарно-грошових відносин у кінці XVIII – на початку XIX ст. в Росії сприяв розширенню сфери фінансових інститутів. Майже у 82 рази зростала в готівковому обігу кількість паперових грошей, створюються центральні та місцеві органи фінансового управління, поширюються економічні ідеї А. Сміта, Д. Рікардо та інших західноєвропейських мислителів².

Усі ці фактори сприяли розвиткові наукових пошуків у фінансовій галузі. Однією із перших праць, присвячених їм у Російській імперії та управлінні нею, є “План фінансів” складений 1810 р. М. Сперанським³ за дорученням Олександра І. Автор безпосередньо не піднімав питань, пов'язаних з Україною, але ряд статей праці опосередковано стосувалися губерній останньої та їх податних станів, зокрема ст.116, 120, 123, 126⁴.

Важливим етапом у дослідженні відповідної політики Російської імперії стали практична діяльність і праці Є. Канкріна – керівника російського Міністерства фінансів у 1823–1844 рр. Після закінчення війни з Наполеоном він публікує дві книги “Світове багатство, національне багатство й державне господарство” та “Воєнна економіка в мирний і воєнний час”, у яких піддав критиці діяльність міністра фінансів Д. Гур’єва (1810–1823 рр.)⁵. Обійнявши цю посаду 22 квітня 1823 р., Є. Канкрін спрямував свої зусилля на оздоровлення фінансів країни, формування кредитної системи⁶, поєднуючи адміністративну, публіцистичну й наукову діяльність. Значним внеском у вивчення проблеми відповідної політики Російської імперії в українських губерніях у 30-х рр. XIX ст. стала його праця “Короткий огляд російських фінансів 1838 року”⁷. Вона містила значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяє порівняти економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів. Особливу увагу дослідник приділив питанням винних відкупів⁸, які мала регіональні особливості. Так, зокрема в малоросійських, західних і литовських губерніях замість мита з продажу воно стягувалося з кожної ревізької душі, право вільної торгівлі спиртними напоями надавалося не лише поміщикам, а й козакам, що мешкали у цих губерніях, та військовим обивателям Харківської губернії⁹. Автор зазначив, що фінансовий стан губерній з існуючим казенним продажем вина був значно кращим ніж тих, де він був вільним. Він навів приклад по Харківській губернії, в якій співіснували ці системи. В повітах із казенним недоїмки були значно меншими, ніж там, де був вільний продаж алкоголю¹⁰.

Наведений дослідником “Табель про народонаселення” дозволяє не лише визначити процент осіб податних станів в українських губерніях, а й порівняти його із загальним по імперії чи окремих губерніях¹¹. У той же час Є. Канкрін у своїй практичній і науковій діяльності недостатньо приділяв уваги фінансовим органам на місцях, залишав поза увагою проблеми реформування податкової системи, зокрема ліквідації середньовічної за своєю природою подушної податі та поділу населення на податні стани. Крім того, автор зовсім не згадував про свою роль у розвитку практики застосування екзакуцій під час стягнення податків і недоїмок у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Хоча в листі до міністра внутрішніх справ від 9 червня 1836 р. він наголошував “Я не нахожу ніякого препятствия* руководствоваться оными (екзакуціями – В.О) по

* Справа в тому, що правила про застосування екзакуцій для стягнення податків і недоїмок були прийняті в листопаді 1821 р. й не ввійшли до Зводу Законів 1832 р. Тому київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор граф Гур’єв звернувся до міністра внутрішніх справ із питання правомочності їх застосування, а останній у свою чергу переадресував його подання до міністра фінансів.

взысканию податей и недоимок и ныне, несмотря на невнесение оных в Свод законов, о чем и прошу Вас, милостивый государь, дать нужные разрешения. Впрочем вместе с сим сделано мною распоряжение о включении вышеуказанных узаконений и в Свод Законов”¹².

У 30-40-х роках XIX ст. фінансову й правову науку було введено до програм ряду вищих навчальних закладів імперії, що позитивно вплинуло на розвиток досліджень у галузі податків¹³. З’явилися праці І. Горлова, Ф. Мільгаузена та Є. Оськіна¹⁴, які заклали традицію активного використання історичного і порівняльного методів, що стає характерною рисою методології дожовтневих фінансово-правових досліджень.

Буржуазні реформи 1860–1880-х рр. у Росії сприяли розвиткові досліджень, щодо проблеми державних фінансів. Серед праць, присвячених вивченню податкової політики Російської імперії, глибиною аналізу виділяються праці сформованої у той час плеяди талановитих учених–фінансистів: В. Лебедева, І. Патлаєвського, І. Янжула, Д. Львова, Г. Сидоренка, І. Озерова, С. Іловайського й ін.

В. Лебедеву належить фундаментальне дослідження земельного податку¹⁵. Детально розглянувши питання його правового регулювання в європейських державах та критично проаналізувавши всі доводи “за” і “проти” земельного податку, автор зазначив, що саме доходи від використання землі слугували джерелом сплати подушної й оброчної податей, питного мита, а їх заміна єдиного земельного податку, поширеною на землі усіх станів, була найважливішою у справі реформування податкової системи¹⁶. В той же час дослідник ухилився від відповіді на саме основне питання, яке мало політичне забарвлення: хто та як повинен платити земельний податок у Росії після відміни кріпосного права?

Підручник В. Лебедева “Фінансове право”¹⁷ справедливо вважався одним із найкращих на теренах Російської імперії. Його, на думку С. Іловайського, можна було поставити в один ряд із кращими світовими дослідженнями¹⁸. Сучасники вченого вважали, що даний підручник був не просто навчальним курсом, а систематичним зібранням цінних монографій із фінансових питань¹⁹. У цій фундаментальній праці професора Санкт-Петербурзького університету містяться певні відомості й про фінансову політику в губерніях України, зокрема про особливості продажу державних земель в її західних губерніях. Дослідник зазначив, що протягом 1864–1871 рр. видаються правила та інструкції про продаж земель у цьому регіоні з метою введення російського землеволодіння. До купівлі не допускалися поляки й євреї, а росіянам надавалися пільги, зокрема відстрочка плати. Кошти, виручені від таких операцій, йшли на купівлю маєтків у цих же губерніях. Автор підкреслив, що протягом 1867–1871 рр. “було продано більше як 275,5 тис. дес. земель,

оцінених у 28 000 00 руб.”, а 1872 р., крім того – наділи в Київській і Волинській губерніях²⁰.

Значний вклад у формування та розвиток вітчизняних фінансових досліджень внесли праці уродженця Київщини академіка І.І. Янжула²¹. Його робота “Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах” вражає глибиною змісту. Вона стала важливою віхою в розвитку фінансового права. У той же час ця праця не є монографією, а лише університетським підручником, більшу частину якого присвячено дослідженню і податкової політики. Глибокі історичні екскурси та компаративний аналіз російського і зарубіжного відповідного законодавства дозволили автору зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення, зокрема щодо прогресивних, непрямих податків, єдиного податку, та ін. Значну увагу вчений приділяв адмініструванню їх, правилам обкладення населення, зазначаючи, що при формуванні податкової політики необхідно враховувати регіональну специфіку, зайнятість останнього й співвідносити це з потребами держави. Автор, посилаючись на Є. Канкріна, навів приклад, коли селяни південноукраїнських губерній для сплати податків продавали майже за безцінь сіно торговцям, а останні перепродували його втричі дорожче кавалерійським полкам, дислокованим у цій місцевості, вказуючи, що “в данном случае как для плательщиков, так и для казны было бы гораздо более выгодно, если бы правительство взимало там налог прямо сеном”²².

Розглядаючи вивчення проблем фінансової політики Російської імперії не можна залишити поза увагою праці харківського вченого М. Алексеєнка, який присвятив серію досліджень питанням податкового законодавства й відповідної політики²³. Серед них особливо хотілося б виділити монографію “Діюче законодательство про прямые податки”. Дослідник проводить глибокий аналіз його, яке регулювало форми прямого обкладення населення, зокрема подушної податі, оброку, промислового податку, податку на міську нерухомість, на торгівлю та близьких до них земського і міського зборів. Розглядаючи ставки подушної податі, М. Алексеєнко зазначив, що після їх підвищення 1867 р. останньої нерівномірно розподілялися по імперії. Так, якщо у повітах Псковської губернії вони становили 1,15 руб., то в Московській губернії – 2 руб., Харківській – 1,81 руб., Полтавській – 1,84 руб., а найбільше сплачували колоністи Одеського повіту – 2,61 руб.²⁴. Аналіз матеріалів, присвячених землеробству, дозволив досліднику не лише встановити особливості справляння оброку – своєрідної плати державних селян за землю²⁵, а й віднайти причини податкової заборгованості колишніх поміщицьких селян у західних губерніях, зокрема в Подільській та Київській²⁶. Висвітлюючи згадану проблему, вчений довів, що основним

фактором, який визначив неплатоспроможність селянства вказаних губерній, була його надмірна земельна диференціація. Значна маса селян отримувала доходи не від земельного наділу, а на заробітках²⁷. Крім того, М. Алексеєнко вказав, що ціни на найману працю у цьому регіоні були значно нижчими, ніж в інших, а злидні й термінова необхідність сплати податків штовхали незаможних селян ще дешевше продавати свою працю²⁸.

Багато уваги дослідником приділялося проблемі податку на міську нерухомість. Це питання актуальне і на сьогоднішній день. Адже в Україні планується впровадження подібного податку. Вчений зазначив, що спочатку як експеримент його пропонувалося запроваджувати лише у чотирьох великих містах Російської імперії: Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі та Ризі, але урядова комісія цей проект відхилила²⁹. 1863 р. податок на міську нерухомість ввели на переважній більшості території держави. Аналізуючи надходження від нього до бюджету, М. Алексеєнко підкреслив, що серед губерній перше місце займає Петербурзька, «яка сплачує 354 960 рублів (тобто більше 16%), потім слідує Московська – 152 550 рублів, Херсонська – 111 070 рублів (ці три губернії дають близько 30% загальної суми надходжень), Київська – 833 30 рублів, Катеринославська – 80 060 рублів, Саратовська – 68 470 рублів, Бессарабська – 65 000 рублів, Харківська – 59 530 рублів». Надходження з інших губерній були незначними, як, наприклад, з Архангельської – 10 000 руб., Олонецької 4540 руб.³⁰ Наведені дослідником показники свідчать про розвиток українських міст у досліджуваний період.

Проблему фінансової політики в сфері оподаткування на селі у XIX ст. найбільш повно й глибоко дослідив у двох працях віце-директор департаменту окладних зборів Міністерства фінансів М. Божеський³¹. Останню з них сучасний український дослідник В. Жвалюк цілком справедливо назвав «справжнім феноменом у російській історико-юридичній літературі дореволюційного періоду»³². В ній М. Божеський піддав глибокому аналізу формування общинного землеволодіння у державі, показав тотожність даного процесу на півночі імперії, в Архангельській губернії та на Слобідській Україні. Приватна власність на землю сприяла майновій диференціації селянства, що призводило до нагромадження податкових заборгованостей останніх. Адже податки сплачувалися з ревільських душ без врахування розмірів земельних наділів. 1831 р. найбільші в імперії податкові недоїмки з державних селян мали губернії Курська – 9,1 млн руб. і Харківська – 6,8 млн руб.³³ Влада, намагаючись зменшити їх, всілякими засобами не лише обмежувала історично сформовану приватну власність на землю, а й проводила переділи останньої створюючи общинне землеволодіння³⁴. Висвітлюючи

проблему податкових заборгованостей державних селян, учений довів, що основним фактором, який визначав її існування була архаїчна подушна система стягування податків. Дослідник вказав, що в сільських общинах спостерігалося бажання “розкласти податки у повній відповідності до кількості надільної землі, що знаходилася в розпорядженні платника... Приурочивши податні розкладки до розміру земельного володіння домогосподарства, община знайшла для платників ту гарантію, яка, на жаль, цілком відсутня у законі”³⁵. Автор зазначив, що в малоросійських губерніях невідомі випадки надання общиною податкових пільг бідним господарям, а у південних – лише в окремих випадках, у південно-західних досить рідко вони надавалися лише по мирському збору³⁶. М. Бржеський детально розкрив механізм визискування податків із селянства, проаналізував правозастосовну діяльність сільської общини і поліції, зазначаючи, що в малоросійських та південних губерніях “поліція піддає волосних старшин, сільських старост і збирачів податків арешту й штрафу і притому не лише при допущенні недоїмки, а й взагалі при повільному надходженні зборів”³⁷. Дослідник вказав на неправильний поділ території на общини і волості, що призводило до нерівномірності обкладення мирськими зборами селян. Так, найбільшими в державі вони були у південних – 0,59 руб. та південно-західних губерніях – 0,58 руб. з десятини землі³⁸. Не залишилися поза увагою М. Бржеського зловживання посадових осіб, які ще більше посилювали податковий тягар селянства, зокрема в Херсонській губернії³⁹. Значне місце у дослідженні відводиться статистичному матеріалу, який не лише посилює висновки, зроблені автором, а й дозволяє сучасним ученим їх значно поглибити.

Наукова діяльність професора С. Іловайського пов’язана з кафедрою фінансового права Новоросійського університету в Одесі, яка була однією з трьох створених у 80-х рр. XIX ст. Інші були лише у Московському й Казанському університетах. Досліджуючи проблеми державного регулювання фінансів, він розглядав питання податкової політики в різних регіонах Російської імперії у XVIII–XIX ст., вважаючи, що здача до оренди казенних населених маєтків у західних губерніях була несправедливою, оскільки “орендарі користувались маєтками на правах повних господарів, а селяни повинні були відбувати на користь цих орендарів різні повинності”⁴⁰. Ця система отримання доходів із казенних маєтків називалася господарчою, на відміну від оброчної, що застосовувалась у великоросійських та південних губерніях. Учений справедливо вказував на те, що це призводило “до розорень як казенних маєтків, так і приписаних до них селян”⁴¹. Аналізуючи проблему квартирного податку, для справляння якого населені пункти поділялись на 5 класів, вчений лише навів перелік міст першого й другого, відповідно

до якого найбільші тогочасні українські міста Київ, Одеса та Харків належали до останнього, інші губернські міста – до третього, а більшість повітових міст – до четвертого класу ⁴².

Багато уваги у праці С. Іловайського приділялося проблемі акцизів на цукор, особливо актуальної для вивчення фінансової політики Російської імперії в українських губерніях ⁴³. Для регулювання цукрової промисловості й підтримання високих цін на внутрішньому ринку підприємці об'єднувалися в синдикати, як, наприклад, у Києві. Від таких дій страждали перш за все споживачі, яким інколи на допомогу приходила держава. С. Іловайський навів цікавий факт державного регулювання споживчих цін на цукор. 1892 р. промисловці, користуючись високим ввільним митом на останній, значно підняли на нього ціни. Міністр фінансів, за височайшої підтримки організував експорт-імпорт цукру таким чином, що у Вінниці та Жмеринці його пуд коштував лише 5 руб. 10 коп. ⁴⁴ Ця операція не лише змусила знизити ціни на внутрішньому ринку, а й збільшила споживання цукру, внаслідок чого зросли бюджетні надходження.

Аналізована праця професора Новоросійського університету насичена багатим фактичним матеріалом, історичними екскурсами, проведенням компаративного аналізу фінансового законодавства європейських держав та США. В той же час автор не приділив належної уваги особливостям фінансової політики держави у різних регіонах імперії, недостатньо навів статистичний матеріал, що, на нашу думку, дозволило б більш повно розкрити підняті дослідником проблеми і значно посилити висновки.

Протягом 80–90-х рр. XIX ст. значного розмаху набуває публікація різноманітних статистичних матеріалів. Зокрема побачили світ праці І. Бліоха ⁴⁵.

Після подій жовтня 1917 р. проблеми історії податкової політики царату довгий час майже не притягували уваги дослідників, якщо не брати до уваги декількох статей ⁴⁶. Певні аспекти історії останньої в Україні було висвітлено у працях М.М. Дружиніна ⁴⁷ й І.О. Гурія ⁴⁸. В 50–70 рр. XX ст. дослідження історії фінансової політики Російської імперії децю активізується. З'являються праці А.П. Погребінського ⁴⁹, С.М. Троїцького ⁵⁰, М.І. Ананьїна ⁵¹.

Дослідження історії податкової політики Російської імперії періоду кінця XVIII – початку XX ст. значно полегшується завдяки появі в останні два десятиріччя праць, присвячених загалом історії економічної та фінансової думки ⁵².

На даний момент у сучасній українській історіографії є лише одне фундаментальне дослідження, присвячене складовій фінансової – податковій політиці Російської імперії в Україні у пореформений період. Це монографія В.Р. Жвалюка “Податкові органи Російської імперії в

Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно – правові засади діяльності”⁵³. При позитивній характеристиці даної праці не можна не звернути увагу на певні її неточності. Так, автор, аналізуючи якісний склад податківців, вказує їх чин та клас, зокрема “був надвірним радником VII класу, ...колезьким радником VI класу”⁵⁴, в той час як за “Табелем про ранги”, чин або звання відповідали одному з XII класів і не мали власних⁵⁵. В останні роки ряд праць з історії фінансової політики Російської імперії в Україні у кінці XVIII – в XIX ст. написані автором цієї статті⁵⁶.

Таким чином, короткий огляд історії з питань податкової політики Російської імперії в українських губерніях свідчить, що ця проблема має певне висвітлення в науковій літературі. Історіографічний масив охоплює переважно наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії. Але, незважаючи на це, мусимо визнати, що крапку в дослідженні вітчизняної історії державних доходів і видатків ставити ще рано. Воно потребує подальшого глибокого, всебічного й комплексного вивчення.

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002. – С. 51.

² Пушкин А.С. Сочинения в 3-х т. – Т.2. – М., 1986. – С. 189.

³ Сперанский М.М. План финансов. // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С. 35–99.

⁴ Там же. – С. 54–56.

⁵ Аммон Г.А. Финансисты в истории России // Финансы. – №2, 1994. – С. 63

⁶ Канкрин Е.Ф. О новом устройстве государственной кредитной системы // Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Серия вторая. – Т.15. – М., 1982. – С. 454 – 460.

⁷ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – 161 с.

⁸ 1827 р. скасовується казенне управління питними зборами та відновлюється система винних відкупів у Російській імперії.

⁹ Канкрин Е.Ф. Указ. соч. – С. 29.

¹⁰ Там же. – С. 31.

¹¹ Там же. – С. 145–148.

- ¹² Центральный державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.532. – Арк.25-26.
- ¹³ *Бельский К.С.* Финансовое право. – М., 1994. – С. 47.
- ¹⁴ *Горлов И.Я.* Начало политической экономии. – СПб, 1859–1862. его же И.Я. Теория налогов. – СПб, 1840. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Курс лекций. – М., 1865; *Осокин Е.Г.* О понятии промыслового налога и об историческом его развитии в России – Казань, 1856; его же Е.Г. Об организации финансового управления в Афинах // Ученые Записки Казанского Университета. – Т. IV – Казань, 1852.
- ¹⁵ *Лебедев В.* О поземельном налоге. – СПб., 1868.
- ¹⁶ Там же. – С. 133–134.
- ¹⁷ *Лебедев В.А.* Финансовое право. Учебник. – М., 2000. – 461 с.
- ¹⁸ *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. – Одесса 1899. – С. 11.
- ¹⁹ *Козырин А.Н.* В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. // Лебедев В.А. Финансовое право. Учебник. – М., 2000. – С. 8.
- ²⁰ *Лебедев В.А.* Указ. соч. – С. 231.
- ²¹ *Янжул И.И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002. – 555 с.; его же. Причины и последствия отмены соляного налога в Англии и России // Очерки и исследования. Сб. статей. – Т.2. – М., 1884; *Его же.* Табачная монополия в Европе и вероятные последствия ее введения в России // Очерки и исследования. Там же.
- ²² *Янжул И.И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – С. 281.
- ²³ *Алексеевко М.М.* О подушной подати в России. – Х., 1870. – 29 с.; его же. Общая теория переложения налогов. – Х., 1870. – 17 с.; его же. О налогах. – Б.м., б.г. – 208 с.; *его же.* Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб., 1879. – 250 с.; *его же.* Подоходный налог и условия его применения. – Х., 1885. – 32 с.
- ²⁴ *Алексеевко М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – С. 18.
- ²⁵ Там же. – С. 58.
- ²⁶ Там же. – С. 59.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. – С. 60.
- ²⁹ Там же. – С. 71.
- ³⁰ Там же. – С. 73.
- ³¹ *Бржеский Н.К.* Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета. – Б.м., б.г. – 131 с. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб., 1897. – 427 с.
- ³² *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – С. 11.
- ³³ *Бржеский Н.К.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – С. 135.
- ³⁴ Там же. – С. 106–109.

- 35 Там же. – С. 170.
- 36 Там же. – С. 171.
- 37 Там же. – С. 280.
- 38 Там же. – С. 223.
- 39 Там же. – С. 253.
- 40 *Иловайский С.И.* Указ. соч. – С. 82.
- 41 Там же.
- 42 Там же. – С. 266–267.
- 43 Там же. – С. 290.
- 44 Там же. – С. 290–291.
- 45 *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.3. – СПб., 1882. – 232 с.; *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.1. – СПб., 1882. – 292 с.; *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.2. – СПб., 1882. – 295 с.
- 46 *Шмелев К.Ф.* Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза // Вестник финансов. – 1926. – №8; *Оболенский Л.* К истории организации финансовых учреждений // Вестник финансов. – 1927. – №11; *Ровинский Н.Н.* Местные бюджеты дореволюционной России // Советские финансы. – 1946. – №6. – С. 33–38.
- 47 *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – М. – Л., 1946. – 632 с.
- 48 *Гуржій І.* Розклад феодально–кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 451 с.
- 49 *Погребинский А.П.* Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.; его же. К истории финансовой политики царизма в 60–х и 70–х годах XIX века // Советские финансы. – 1951. – №7; *его же.* Финансовая реформа начала 60–х годов XIX века в России // Вопросы истории. – 1951. – №10; *Его же.* Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.) – М., 1954. – 268 с.
- 50 *Троицкий С.М.* Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – М., 1966. – 275 с.
- 51 *Ананьич Н.И.* Податные реформы первой половины 80–х годов XIX в. – Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ленинград, 1978. – 19 с.
- 52 *Аммон Г.А.* Финансисты в истории России. // Финансы. – 1994. – №2. – С. 63–65; *Бельский К.С.* Финансовое право. – М., 1994. – 208 с.; *Гончарук В.Я.* Правове регулювання виробництва алкогольних напоїв в Україні у другій половині XIX ст. // Вісник Ун-ту внутр. справ. – 2000. – №10. – С. 165–171; *Гринкевич А.П.* Правовое положение казны по законодательству Российской империи и в настоящее время // Вестник Моск. ун-та. – 1993. – №5; *История финансового законодательства России.* – М. Ростов н/Д., 2003. – 256 с.; *Козырин А.Н.* Указ. соч. 2000. – С. 7–19.; его же. У истоков финансового права. // У истоков финансового права. – М., 1998. – С. 5–16.; *Кучерявенко Н.П.* Курс налогового права: В 6 т. – Т.1: Генезис налогового регулирования: В 2 ч. – Ч.1. –

Х., 2002. – 665 с.; *Левичева И.Н.* Реформа Канкрина // Деньги и кредит. – 1993. – №4; Лобас Т.В. Формування бюджетів земських закладів Лівобережної й Слобідської України. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск III., – К., Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 278–286.; *Пушкарева В.М.* История финансовой мысли и политики налогов. с М.: ИНФРА–М, 1996. – 192 с.; *Семенкова Т.Г.* Академик финансового права // Финансы. – 1993. – №2 – С.77.–80: *Ее же.* Е.Ф. Канкрин и финансы России //Финансы СССР. – 1991. - №10. – С.40–44; *Ее же.* Финансовые реформы М.Н. Сперанского //Финансы СССР. – 1989. – №4. – С.59–65; *Степанов В.Л.* Н.Х.Бунге: Судьба реформатора. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1998. – 398 с.; *Щерба Т.* Структура прибутків та видатків бюджетів міського самоуправління Правобережної України в другій половині XIX ст. //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав–Хмельницький, 2001. – Вип.12. – С. 113–125.

⁵³ *Жвалюк В.Р.* Вказ. праця. – 176 с.

⁵⁴ Там же. – С. 98.

⁵⁵ *Мурашев Г.А.* Титулы, чины, награды. – СПб., 2003. – С. 82–87.

⁵⁶ *Орлик В.* Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття // Проблеми Міграції, 1999. – №2. – С. 32–36; *Він же.* До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст. //Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип.2. – Ч.II. – С. 45–48; *Він же.* Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.V. – К., 2002. – С. 36–41; *Він же.* Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) //Український історичний журнал, 2003. - №2 (449). – С. 66–73; *Він же.* Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії //Український історичний журнал, 2004. – №2 (455). – С. 113–120; *Він же.* Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VII. – К., 2004. – С. 75–81; *Він же.* Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії // Історична пам'ять, 2005. – Вип.1-2. – С. 53-63; *Він же.* Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в “аграрній” історіографії //Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. – К., 2004. – С. 224-239 та ін.